

УДК 94 (477)

DOI: 10.15587/2313-8416.2019.168993

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ВИКЛАДАЦЬКОЇ КАР'ЄРИ М. П. ДРАГОМАНОВА: ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ТА ГРОМАДСЬКОГО ДИСКУРСУ

© В. І. Семененко, С. О. Руденко, А. М. Ніколаєнко-Ломакіна, Н. О. Резенкіна,
О. В. Балашова

Стаття присвячена суперечливим аспектам, що пов'язані з періодом життя М. П. Драгоманова у якості викладача університету Св. Володимира в Києві. Головну увагу надано подробицям захисту ним магістерської дисертації, стосовно якої точки зору рецензентів не співпадали, а також особливостям його викладацького стилю, новаторства. Наголошено на його небажанні схилитися перед будь-якими авторитетами, що стало основною причиною звільнення з університету

Ключові слова: українофільство, магістерська дисертація, захист сепаратизм, звільнення, приват-доцент, попечитель, студенти

1. Вступ

Ще в 20-х рр. ХХ ст. з'явився термін «драгоманознавство». Зростання інтересу до діяльності та наукових і публіцистичних праць колишнього викладача університету ім. Св. Володимира, а потім відомого політика, професора Софіївського університету М. П. Драгоманова протягом подальших років не викликає сумнівів. Лише за 2015–2018 р. в Україні з'явилося чотири наукові праці, присвячені йому. Щоб проаналізувати монографії та статті «драгоманознавців» за більше ніж 100 років, необхідно готувати солідний історіографічний том. Значною мірою це обумовлено тим, що в своїх працях він наголошував на необхідності дотримання особистої свободи і створення системи місцевого самоуправління. В даній статті мова йде про початковий етап його діяльності як викладача, уточнюються деякі важливі подобиці його біографії.

2. Літературний огляд

Присвячені діяльності М. П. Драгоманова наукові праці кінця ХІХ – початку ХХ ст. переважно висвітлювали його філософські, політичні погляди, підкреслюючи мозаїчність світоглядних конструкцій, не завжди згоджуючись з його соціальними проектами. Це добре видно у роботах Б.Грінченка, С.Єфремова, М.Павлика, М. Жученка та ін. Ці автори найбільше приділяли увагу закордонному періоду його життя, і навіть перший біограф М. П. Драгоманова Д. Заславський надто лаконічно, не зовсім об'єктивно виклав непросту історію його взаємовідносин з керівництвом університету Св. Володимира, Міністерством народної освіти. Публікації другої половини ХХ- початку ХХІ ст. фактично не змінили ситуацію. В [1] мова йде про погляди М. П. Драгоманова на федерацію, його несприйняття шовінізму тощо. Німецька дослідниця А. Вендланд вважає М. П. Драгоманова зачинателем так званої «перехресної історії» (histoire croisee – фр.) [2].

С. Світленко [3] та багато інших теж майже не аналізували початковий етап його життя. Певний матеріал біографічного змісту є в монографії О.Скакун [4], але теж побіжно.

Саме відсутність більш повного аналізу перипетій службового шляху М. П. Драгоманова в університеті Св. Володимира до осені 1875 р. стала поштовхом до появи даної статті.

3. Мета та завдання дослідження

Мета дослідження полягає в поглибленому висвітленні діяльності М. П. Драгоманова як викладача історичних дисциплін, вченого-філософа, прихильника принципу свободи людини. Саме він одним із перших українських вчених поставив завдання: вивести український культуротворчий і політичний рух на нові шляхи розвитку.

В межах поставленої мети визначено наступні завдання:

1. Розкрити особливості його науково-викладацького стилю;
2. Схарактеризувати стосунки з керівництвом університету, попечителем Київського навчального округу;
3. Розкрити перипетії ускладнення його становища в університеті;
4. Розглянути його реакцію на причини звільнення з університету.

4. Особливості початкового етапу викладацької кар'єри М.П. Драгоманова

Феномен М. П. Драгоманова, надто ускладнена палітра його філософських, політичних, соціальних поглядів продовжує цікавити науковців. Доробок драгоманознавства на цей час складає досить значну кількість праць різного змісту та формату і потребує зваженого історіографічного аналізу. Навіть не повний перелік авторів, які в різні епохи висвітлювали особливості мислення та діяльність М. П. Драгоманова, свідчить про неабияку увагу до нього: Л. Андриєнко, Т. Андрусак, М. Антоненко, Т. Бабенко, М. Балашова, В. Борисенко, А. Вендланд, М. Возняк, В. Гарнага, Н. Горбач, М. Грушевський, Л. Деленчук, Я. Довбищенко, Г. Дудченко, Н. Дюк, О. Забужко, О. Кіян, Л. Климчук, Є. Колосов, А. Круглашов, В. Кухар, О. Куца, Ю.Куценко, В. Лагодзінський, І. Лисяк-Рудницький, В. Лукаренко, Р. Метельський,

Р. Міщук, В.Рогозін, П. Тетречко, С.Світленко, І. Свеніцький, О. Скакун, М. Сич, О. Сич, Л. Сосюра, С. Троян, С. Умій. Хоча навіть у 1996 р. Я. Гарасим підкреслював, що його спадщина вивчена недостатньо.

У той же час потребують уточнення такі питання, як рівень обґрунтованості критичних зауважень щодо змісту та форм магістерської дисертації М. П. Драгоманова, особливостей його поглядів у студентські роки, складних перебігів звільнення з університету Св. Володимира, ставлення до національних меншин, політичних діячів, тощо.

Дослідники особистості М. П. Драгоманова однак стають в тому, що він ніколи не схилявся перед авторитетами, мав цілком незалежний характер, не любив умовностей, недомовок.

Добре відомо, що з Полтавської гімназії його виключили, до того ж з останнього класу, «за дерзость». Нелегкі сімейні обставини примусили М. П. Драгоманова ще студентом викладати у Тимчасовій педагогічній школі, а після закінчення університету – працювати молодшим учителем російської історії та географії у Другій київській гімназії. Потім проф. В. Я. Шульгін (за висловом М. П. Драгоманова – його політичний ворог через проросійські великодержавницькі погляди і водночас – пошанований як блискучий викладач [5]) рекомендував його на посаду приват-доцента. На цей час на утриманні Михайла Петровича знаходились: брат, сестра і дружина – Людмила Михайлівна (дівоче прізвище – Кучинська), тому таку пропозицію він прийняв з вдячністю. З 7 грудня 1864 р. М. П. Драгоманов почав викладання в університеті, не полишаючи роботу в гімназії до кінця 1869 р. [6, 9].

Його *pro venia legendi* «Імператор Тиберій» та дві вступні лекції («Становище жінок в перший вік Римської імперії» та «Щодо державних реформ Діоклетіана й Костянтина Великого») одержали схвальну оцінку. Рецензенти відзначали наявність у М. П. Драгоманова глибоких знань, здібностей, любові до наукової праці. Професори рекомендували надати йому відрадженьня за кордон, щоб у майбутньому він міг зайняти кафедру загальної історії. Однак Рада вважала, що лише після складання магістерських іспитів таке рішення можливе [7].

Але в університеті Св. Володимира він не міг скласти ці іспити, тому що історико-філологічний факультет не міг забезпечити потрібного складу екзаменаційної комісії. Деякий час М. П. Драгоманов вів практичні заняття, причому безкоштовно, потім Рада вирішила виплачувати йому по 100 руб. щомісячно. Тому він публікував статті в газетах, включаючи «Санкт-Петербургские ведомости», літературну критику, був співробітником Південно-Західного відділення Російського географічного товариства. З часом його винагорода поступово зростала: 600 руб., потім 1 тис., 1200 руб. сріблом [8] щорічно.

Перші неприємності чекали М. П. Драгоманова восени 1866 р., коли владі не сподобалась його стаття «О педагогическом значении малорусского языка». У ній він наголошував на необхідності навчати дітей спершу українській народній словесності, лише поступово переходити до вивчення російської літератури і народної російської мови. Ця ідея, пода-

на у № 93 «Санкт-Петербургских ведомостей», повністю суперечила змісту книги попечителя Київського навчального округу князя О. П. Ширинського-Шихматова «Книга для чтения» в школах Киевского учебного округа, у якій рекомендувалося викладати для учнів спершу церковнослов'янську мову, після неї – російську, а існування української він взагалі заперечував. У вересні-жовтні 1866 р. між Міністерством народної освіти і попечителем тривала активна переписка, яка залишалася конфіденційною як для М. П. Драгоманова, так і викладацького колективу університету Св. Володимира. Тому що «українофільство» влада вважала майже виключно австро-німецькою інтригою, товариш (замісник) міністра І. Д. Делянов 21 вересня 1866 р. вимагав повідомити йому, чи можна рахувати М. П. Драгоманова політично благонадійним. Потім 26 жовтня він же рекомендував О. П. Ширинському-Шихматову відсторонити його від викладання загальної історії, тому що не виключав шкідливого впливу М. П. Драгоманова на молодь. Хоча І. Д. Делянов і зробив висновок щодо наявності хибних поглядів та переконань у Михайла Петровича, але вирішення його подальшої долі доручив професорській Раді університету. До того ж О. П. Ширинський-Шихматов вважав, що лише одна стаття в газеті не може бути переконаним юридичним фактом для звільнення М. П. Драгоманова. Попечитель не наказав вченій раді обговорювати справу, тому вирішено було тільки посилити нагляд за М. П. Драгомановим, що фактично неможливо назвати навіть паліативом [9].

Хоча О. П. Ширинський-Шихматов не відкидав належності М. П. Драгоманова до «української партії», але був згодним з керівництвом університету в тому, що той був дуже талановитою особистістю. Декан історико-філологічного факультету О. І. Селін повідомляв ректору О. П. Матвєєву, що змістом лекцій і педагогічним хистом М. П. Драгоманова він цілком задоволений [10]. У свою чергу, ректор доповів про це міністру. Тому деякий час мова йшла про можливість переведення його до іншого навчального закладу, надання можливості скласти магістерські іспити у Харківському університеті. Однак міністр народної освіти Д. А. Толстой 28 січня 1867 р. наказав цього не робити [11, 12]. Водночас у своїй доповідній записці він не вказав на М. П. Драгоманова як лідера «українофільської» партії. [11].

Тому протягом 11–19 грудня 1867 р. М. П. Драгоманов складав усні й письмові магістерські іспити в Новоросійському університеті з російської історії, загальної історії та політичної економії, отримавши оцінку «весьма удовлетворительно». 11 лютого 1870 р. відбувся захист його магістерської дисертації «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит» [13].

Хоча в університеті М. П. Драгоманов викладав курс загальної історії, нової історії (від епохи Реформації до 30-річної війни), історії Греції, давньоримська історія теж була йому відома. До того ж у Полтавській гімназії завдяки вчителю К. П. Полевичу він непогано засвоїв латинську мову.

Під час захисту дисертації промова рецензента проф. В. О. Більбасова (ще в листопаді 1866 р. був

«штатним» приват-доцентом) продовжувалася 100 хвилин. З одного боку, він відзначав виключну начитаність М. П. Драгоманова, використання значної кількості друкованих джерел, присвячених історії Римської імперії. Водночас вказав на відсутність аналізу археологічних матеріалів, в тому числі епіграфіки, недостатню обізнаність з працями Тацита, середнє знання німецької мови. На думку рецензента, магістрант більше не досліджував проблему, а розмірковував, у праці багато протиріч. На цей закид М. П. Драгоманов заявив, що готував свою працю для широкого загалу, тому й не мав на увазі чисто наукове дослідження [14].

Мова праць М. П. Драгоманова була надзвичайно соковита, з яскравими епітетами, психологічними характеристиками, тому її сприймали насторожено. Наприклад, у нього мали місце такі художні вислови, як «угрюмая недоверчивость», «рафинированное притворство», «скрываема глордость», «пребрежительная ирония» і т. п. Не всім сподобалась і сміливість його висновків, новаторський підхід, широта узагальнень [15].

Коли в «Санкт-Петербургских ведомостях» було повідомлено, начебто В. О. Більбасов назвав дисертацію не науковою, він запротестував, тому що такого висновку не висловлював [16]. На початку березня 1970 р. і міністру народної освіти Д. А. Толстому теж доповіли, що стаття у вказаній газеті перекрутила зміст промови рецензентів В. О. Більбасова та В. І. Модестова [17]. Водночас В. О. Більбасов був незадоволений тим, що в праці М. П. Драгоманова з 560 сторінок тексту більше 300-цитовання інших авторів, до того ж деякі – без відповідних посилань.

Проф. В. І. Модестов у своїх спогадах 1885 р. оцінив дисертацію майже у розгромному стилі. Певно, позитивне ставлення до роботи звільненого за 10 років до цього за «українофільство» М. П. Драгоманова видавалося йому надто ризикованим. Тому він писав про «крайню вчену непереконливість», незнайомство автора з латинською та грецькою мовами, історією римської імперії, головними пам'ятками латинської писемності. При читанні дисертації вона, за його словами, «справляла важке враження». Як В. І. Модестов, так і В. О. Більбасов вважали, що ні В. Шульгін, ні О. Ставровський, ні П. Павлов не могли дати дисертанту потрібний діапазон знань з античності. До того ж М. П. Драгоманов не встиг побувати для вдосконалення компетенції за кордоном. Характерно, що публіка, присутня на захисті, завадила висловити критичні зауваження магістранту В. І. Лучицькому. Студенти зчинили такий гамір, що О. І. Селіну довелося припинити диспут (молодь шанувала М. П. Драгоманова як «бійця українофільської партії») [18].

Зазначимо, що В. О. Більбасов у журналі «Русский вестник» критикував позитивну оцінку М. П. Драгомановим М. Г. Чернишевського, а в дисертації чомусь побачив «схвалення царевбивства» [12].

Тому що історико-філологічний факультет до 1869 р. мав 7 вакансій, М. П. Драгоманов був українофільським необхідним. Тим більше, що він читав історію Греції студентам 2–8 семестрів, загальну історію [19]. Через те, що лише за осінь 1865–1868 рр. з факультету звільнилося 6 викладачів, він фактично виконував обов'язки штатного доцента. Однак, не зважаючи на завантаженість, М. П. Драгоманов писав О. М. Пипіну, що «ганявся за двома зайцями»: працю в університеті та літературними заняттями. Зокрема, 25 квітня 1870 р. повідомляв про намір підготувати огляд української літератури [20].

З 1 жовтня 1870 по 1 травня 1873 р., тобто 31 місяць, М. П. Драгоманов знаходився за кордоном, одержуючи щороку від університету Св. Володимира по 1600 руб. сріблом (разом з ним була й дружина). Він відчував, що представники влади з підозрою ставляться до нього через підкреслену зацікавленість українством. Не зовсім розумів таку упередженість, бо вважав себе одним «из самых легальных людей в нашем Отечестве – а все-таки из неблагонадежных вряд ли выйду». У лютому 1873 р. назвав себе всеросійським патріотом, відхрестившись від централізму й сепаратизму [21]. А вже ще в липні 1863 р. у листі до В. Навроцького писав, що «Україна ще як національність не виступила в Росії і саме себе не знає». Романтику й максималізм «українофілів» у мовному питанні М. П. Драгоманов вважав безтактними, бо українська мова на цей час не мала систематизованої граматики й лексики [22]. Навіть у 1882 р., як підкреслював В. Коноллі, він не бачив ніякого ґрунту для проявів політичного сепаратизму в українському соціумі. Більше того, стверджував, що малороси й росіяни мали однакові історичні традиції, одну віру і однакові уявлення в багатьох питаннях. Обидва народи не розділяли природні кордони, їхні господарські звички не відрізнялись, тому будь-яка мова про сепаратизм малоросів просто смішна [23].

Пізніше в «Листах на Наддніпрянську Україну» М. П. Драгоманов запевняв, що не ляв сепаратизм, бо «навіть всяке село» має право на осібну державу. Але при цьому називав себе прихильником політичної автономії України «в формі автономії земської». Аналогічну точку зору висловлював «сибірський обласник» Г. М. Потанін, який теж вважав централістичну форму держави ворогом національних і регіональних управ [24]. Не випадково М. П. Драгоманов так висловлювався про відому працю Ю. Бачинського «Україна irredenta»: «це один великий нонсенс» [25, 26].

М. С. Грушевський у 1926 р. відмічав, що українські націоналісти з Галичини були М. П. Драгоманову гірші, ніж великоруські централісти. А вже у 1873 р. М. П. Драгоманов наголошував, що справа інтелігенції: виробити лексику і граматику української мови, написати історію нашого народу, а не займатися політикою, написанням прокламацій [27].

На початку травня та грудня 1872 р. М. П. Драгоманов прохав керівництво історико-філологічного факультету продовжити йому перебування за кордоном до 1 травня 1873 р. Пояснив, що через свою хворобу і погіршення здоров'я дружини вимушений був довго залишатися в одному місті. Якщо термін закінчиться у жовтні 1872 р., треба буде скорочувати перебування в Італії, Франції, відмовитися від поїздки до Великої Британії, Нідерландів. Такий дозвіл він отримав [28–30].

Після повернення до Києва М. П. Драгоманов не тільки не полишав праці щодо української проблеми, але й активно публікує їх, у тому числі українською мовою. У лютому 1875 р. у розмові з попечителем Київського навчального округу П. О. Антоновичем він переконав його у відсутності будь-яких сепаратистських думок. Після цього попечитель направив міністру народної освіти імперії позитивний відгук про діяльність М. П. Драгоманова [31].

Влітку 1875 р. М. П. Драгоманов відвідав Галичину, Буковину, що було, за словами О. Ф. Кістяківського, «недоцільно, капітально суперечливо з огляду на бажання залишитися в університеті». Представники москвофілів у Львові через проф. С. С. Гогоцького передали донос, у котрому говорилося, начебто на одному з мітингів М. П. Драгоманов висловив думку щодо доцільності приєднання України до Польщі. Потім надійшла кляуза від М. В. Юзефовича – автора секретних записок «О деятельности украинофилов в Киевской губернии» та «Записки об угрозе украинского сепаратизма». 18 травня 1875р. через небажання М. П. Драгоманова виконати вимогу попечителя Київського навчального округу П. О. Антоновича щодо написання прохання про своє звільнення з університету йому було заборонено викладання лише в університетах підросійської України. Товариш (замісник) міністра народної освіти П. О. Ширинський-Шихматов, виправдовуючи це рішення, заявив: поки що українофіли не стали небезпечними, однак здатні продовжувати діяльність потайки [32].

М. П. Драгоманов вважав, що він повинен відпрацювати в університеті ті кошти, які отримував, знаходячись за кордоном. Але під час перебування в Києві у кінці серпня 1875 р. цар запитав у П. О. Антоновича: «А Драгоманов і його партія?». Олександр II не повірив, що вплив М. П. Драгоманова на студентів незначний, а сепаратистські мотиви відсутні. Тому наказав звільнити його з посади, заборонивши викладацьку роботу у всіх університетах країни. Генерал-губернатор Південно-Західного краю повинен був вирішити питання щодо можливості його проживання у Києві [33, 34].

Напередодні урочистого акту 9 січня 1876 р. керівництво університету Св. Володимира побоювалося студентських виступів на ньому, тому що М. П. Драгоманов був їхнім улюбленцем, і після його звільнення 7 вересня 1875 р. вони протестували проти такого рішення. Але ніяких ексцесів під час акту

не було, а 17 грудня ректор О. П. Матвеев з полегшенням доповів міністрові, що в університеті не існує «партій зі шкідливими намірами, які мали б тиск на інших студентів» [35].

Пізніше, у грудні 1886 р., знаходячись у Києві, М. П. Драгоманов зізнався І. Я. Франку, що викладацьку роботу не вважав ні головною в своєму житті, ні основним джерелом прибутку [36, 37]. Мріючи про політичну діяльність, він не спокусився пропозицією керівництва Міністерства юстиції зайняти там посаду з окладом у 3500 руб. Так само відкинув можливість стати директором транспортної контори на нижній Волзі з місячним жалуванням у 10 тис. руб. [33].

4. Результати дослідження

Таким чином, проведене дослідження свідчить, що М. П. Драгоманов як непересічна особистість, з підкресленою незалежністю думки, не міг не сприйматися консервативною частиною професури університету Св. Володимира з деякою настороженістю. Про це свідчать, зокрема, документи щодо захисту його магістерської дисертації. У статті відзначено, що намагання М. П. Драгоманова займатися проблемами української мови в ситуації, коли імперська влада визнавала її лише нариччям російської, неминуче робила його «сепаратистом». Насправді він не виношував ніяких сепаратистських планів, про що свідчать його праці.

5. Висновки

1. Перебування М. П. Драгоманова в університеті Св. Володимира свідчить, що в атмосфері антидемократичності протиставлення своїх наукових поглядів представникам чинної влади не могло не зашкодити його кар'єрі.

2. Подобиці захисту ним магістерської дисертації 11 лютого 1870 р. ще раз показало, що новаторство, оригінальність поглядів та стилю в авторитарному суспільстві не зустрічають підтримки.

3. Лише завдяки непересічному таланту, високим науково-педагогічним якостям, лібералізму попечителя Київського навчального округу П. О. Антоновича він залишався в університеті до осені 1875 р.

4. Небажання пристосовуватися, незалежність думки примусило М. П. Драгоманова відмовитись від посади викладача і стати одним з найвідоміших мислителів України.

Література

1. Rogosin B. I. The politics of Mikhail P. Dragomanov: Ukrainian Federalism and Question of Political Freedom in Russia. Harvard, 1967. 268 p.
2. Wendland A. V. Jenseits der Imperien: Mychajlo Dragomanov and die Anfänge einer Verflechtungsgeschichte der Ukraine / ed. by Hausmann G., Rustemeyer A. // Imperienvergleich Fs. Für Andreas Kappeler. Wiesbaden, 2008. P. 221–246.
3. Світленко С. І. Історіософське осмислення історії України у творчій спадщині М. П. Драгоманова: зб. наук. пр. // Українське ХХ століття: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти. Дніпро: ЛІРА, 2018. С. 448–479.
4. Скакун О. Ф. М. П. Драгоманов как мистик и мыслитель. Харьков: Изд-во «Основа», 1993. 140 с.
5. Драгоманов М. Автобіографія. Київ: Військова друкарня «Громада», 1917. 59 с.
6. О допущении учителя Киевской 2-й гимназии Драгоманова сверх сей должности к чтению лекции в университете Св. Владимира в звании приват-доцента // Центр держ. істор. Архів України в Києві. ф. 707. оп. 30. спр. 170. 8 арк.
7. Драгоманов М. П. Политические сочинения. Т. I. Центр и окраины. Москва: Тип. Тов-ва И. Д. Сытина, 1908. 486 с.
8. Протоколы заседаний Совета 2-го и 16-го октября 1864 года // Университетские известия. 1864. № 11. С. 1–20.
9. Протоколы заседаний Совета 16-го декабря 1866 года // Университетские известия. 1967. № 1. С. 1–42.
10. Дело концелярии Г. попечителя КУО о приват-Доценте Драгоманове // ЦДАУ в Києві. ф. 707. оп. 261. спр. 35. 15 арк.
11. О приват-доценте Драгоманова // Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. ф. 733. оп. 147. спр. 546. 16 арк.

12. Киян О. І. М. П. Драгоманов і російський лібералізм // Український історичний журнал. 1552. № 4. С. 31–39.
13. Протокол заседания Совета 6-го марта 1870 года // Университетские известия. 1870. № 5. С. 31–78.
14. Диспут приват-доц. Драгоманова в заседании историко-филологического ф-та Университета Св. Владимира (11/III1869) // Журнал Министерства народного образования. Современная летопись. 1870. Ч. С XII-VII. С. 1–20.
15. Лагодзінський В. В. Антикознавчі студії М. П. Драгоманова: дис. ... канд. істор. наук. Київ, 2013. 186 с.
16. Письма (12) Андрею Александровичу Краевскому // Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. ф. 392. спр. 197. 23 арк.
17. Секретные сведения по разным предметам за 1870 год // Центр держ. істор. архів України в Києві. ф. 707. оп. 261. спр. 4. 19 арк.
18. Модестов В. И. В Казани и в Киеве (1867–1877) (Отрывок из воспоминаний) // Исторический вестник. 1885. С. 588–617.
19. Протокол заседания Совета 18-го октября 1868 года // Университетские известия. 1868. № 12. С. 42–84.
20. Драгоманов М. П. Письма (20) к Александру Николаевичу Пыпину // Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. ф. 621. стр. 287. 40 арк.
21. Новые материалы из переписки М. П. Драгоманова // Украинская жизнь. 1913. № 6. С. 85–92.
22. Балагуртак М. Етнопсихологічні погляди М. Драгоманова та Івана Франка і нова доба європейської гуманістики // Народознавчі зошити. 2018. № 1. С. 80–90.
23. Conolly V. Die Nationalitätenfrage im Zarenreich / ed by Katkov G., Oberländer E., Poppe N., von Rauch G. // Rublands Aufbruch ins Jahrhundert. Politik-Gesellschaft – Kultur 1894–1917. Olten und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag, 1976. 347 p.
24. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. Наклад і друк партійної друкарні, 1915. 114 с.
25. Бібліографія // Літературно-науковий вісник. 1917. Кн. IV–VI. С. 152–160.
26. Михайло Драгоманов у спогадах. Київ: Либідь, 2012. 311 с.
27. Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна. 1925. № 2-3. С. 3–28.
28. О продлении ему срока научной командировки за границу представление попечителя Киевского учебного округа // Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. ф. 733. оп. 120. спр. 760. 82 арк.
29. Протокол заседания Совета Университета Св. Владимира 12-го мая 1872 года // Университетские известия. 1872. № 7. С. 4–38.
30. Протокол заседания Совета университета Св. Владимира 01-го декабря 1872 года // Университетские известия. 1873. № 1. С. 15–27.
31. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885). Т. 1. 1874–1879. Київ: Наукова думка, 1994. 646 с.
32. Донесение министру народного просвещения от 5 июля 1875 г. о преподавательской и научной деятельности приват-доцента Киевского Университета М. Драгоманова, подозреваемого в причастности к партии украинофилов // ЦДІАУ в Києві. ф. 707. Оп. 261. Спр. 18. 27 арк.
33. Об увольнении Доцента Университета Драгоманова от службы // ЦДІАУ в Києві. ф. 707. Оп. 261. Спр. 8. 8 арк.
34. Антонович І. Спомини про М. П. Драгоманова // Михайло Драгоманов у спогадах. Київ: Либідь, 2012. С. 66–83.
35. Щоденник Олександра Кістяківського // Київська старовина. 1992. № 6. С. 15–32.
36. Назаревський, О. Студентські хвилювання в Києві 1876-го // Життя й революція. 1927. № 6. С. 389–397.
37. Драгоманов М. Листи до І. Франка і інших. 1881–1886. Видав Іван Франко. Львів: Накладом Укр-руської видавничої спілки, 1906. 264 с.

*Рекомендовано до публікації д-р істор. наук Танцюра В. І.
Дата знаходження рукопису 18.04.2019*

Семененко Валерій Іванович, кандидат історичних наук, професор, кафедра українознавства, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, Україна, 61022
E-mail: kharkiv@htek.com.ua

Руденко Світлана Олександрівна, кандидат філософських наук, кафедра туризму, готельно-ресторанної справи та соціально-гуманітарних дисциплін, Харківський торговельно-економічний коледж Київського національного торговельно-економічного університету, вул. Клочківська, 202, м. Харків, Україна, 61045
E-mail: kharkiv@htek.com.ua

Ніколаснко-Ломакіна Алла Миколаївна, викладач, кафедра туризму, готельно-ресторанної справи та соціально-гуманітарних дисциплін, Харківський торговельно-економічний коледж Київського національного торговельно-економічного університету, вул. Клочківська, 202, м. Харків, Україна, 61045
E-mail: kharkiv@htek.com.ua

Резенкіна Наталія Олександрівна, викладач, кафедра туризму, готельно-ресторанної справи та соціально-гуманітарних дисциплін, Харківський торговельно-економічний коледж Київського національного торговельно-економічного університету, вул. Клочківська, 202, м. Харків, Україна, 61045
E-mail: mindofsounds@gmail.com

Балашова Оксана Валеріївна, викладач, кафедра харчових технологій, Харківський торговельно-економічний коледж Київського національного торговельно-економічного університету, вул. Клочківська, 202, м. Харків, Україна, 61045, E-mail: yana310779@gmail.com